

FRANZ PETTER I DALMACIJA

IVAN PEDERIN

Franz Petter rodio se 1788. u Waidhofenu u Austriji.¹ Otac mu bijaše trgovac u Grazu. Po želji oca Petter je ušao u sjemenište, ali nije želio postati svećenik, pa je postao trgovac. Točnije, vodio je korespondenciju svoga oca na stranim jezicima, jer je zarana naučio prilično francuski i talijanski. Kad mu je umro otac, Petter je najprije putovao po Italiji, a kad mu poslovi krenuše stramputicama natjecao se da dobije mjesto profesora njemačkog jezika u Padovi, ali nije uspio jer nikad nije studirao na sveučilištu. Tako se dogodilo da je Franz Petter postao prvi profesor njemačkog jezika u Dubrovniku 1823. godine. Ni to mjesto nije mu bilo lako dobiti. On nikad nije studirao pa je natječaju priložio samo neke priručnike o krasnopisu i knjigovodstvu koje je napisao. Sklon pisanju Petter je još 1818. napisao jedan idilički napis o Splitu i Morlacima u povodu boravka Franje I u Splitu svibnja 1812.² Možda je to bio razlog zašto je Petter dobio službu baš u Dalmaciji, u Dubrovniku 1823., a kasnije u Splitu.

Dalmacija u ono doba nije bila privlačna ni za koga. U Beču se vjerovalo da u Dalmaciji vlada ljeti strahovita vrućina koju Nijemci ne mogu izdržati. Grof Raimund Thurn, koji je ljeti 1797. stigao u Dalmaciju kao novoimenovani civilni komesar, izvijestio je

* Kod skupljanja podataka za ovu raspravu pomoglo mi je osoblje Naučne biblioteke u Zadru, Historijskog arhiva u Zadru i osoblje Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani. Osobito zahvaljujem osoblju Sveučilišne knjižnice u Beču (*Universitätsbibliothek in Wien*) koje mi je učinilo dostupnim mnoge dragocjene podatke.

¹ U Petterovoj biografiji u uvodu drugog dijela njegove knjige *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857, stoji da se Petter rodio 1798. To prenosi i Konstant Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, sv. 22. Wien, 1870. str. 137. Držim da se tu radi o tiskarskoj greški jer se životopis zaključuje navodom da je Petter umro 1853. u dobi od 64 godine, što je i vjerojatno, ako se zna da je umro poslije nego što je umirovljen.

² [Franz Petter], »Spalatro und die Morlaken, Ein Umriss« *Wiener Zeitschrift für Kunst Literatur, Theater und Mode*, III/1818, 69, 70, 71, str. 553—55, 564—65, 572—73. (Ubuduće kratko *Wiener Zeitschrift*...). Petter je saopćio barunu Ottu von Reinsber-Düringsfeld, da je autor ovog priloga, isp. Ida von Düringsfeld, *Aus Dalmatien*, Prag, 1857, sv. 1, str. 314.

15. kolovoza 1797. iz Zadra u Beč da je vrućina tolika da ne zna hoće li ona nauditi zdravlju njemu i njegovim ljudima.³ Časnici su nastojali da se s liječničkim mišljenjima izvuku iz Dalmacije pa već 26. ožujka 1798. neki Joseph Edler von Lehmann dobija dopust iz Dalmacije gdje mu nije prijao zrak.⁴

Austrijske vlasti običavale su slati u Dalmaciju stare i islužene časnike. Wenzel Vetter grof Lilienberg (1767—1841) imao je 64 godine kad je 1831. postao namjesnik dalmatinski. I Mate Rukavina von Boynograd (1737—1817) pobolijevao je za rata u Italiji 1796. i molio odsustvo pa će biti da je zato i poslan u Dalmaciju 1797. u dobi od 60 godina. Za druge je premještaj u Dalmaciju bila kazna. Franz Ludwig von Welden (1782—1853) javio se 1821. u Livornu kao dobrovoljac za Grčku, našto je najprije bačen u zatvor a onda premješten u Zadar.⁵ Kasnije se taj sposobni časnik i vojskovođa istakao u austrijskim vojnim pohodima u Italiji 1848. i 1849., a uspeo se i do visokih vojnih počasti kao zapovjednik Beča (1848—1851). Zadar mu zahvaljuje svoj gradski park koji je Welden osnovao 1829.⁶ kao guverner Dalmacije (1828—1832). U Dalmaciju je onda bilo veoma teško stići, dva puta mjesečno iz Trsta bi krenuo jedan ratni jedrenjak s poštom do Krfa, kasnije do Patrasa.⁷ Kako se čini Petter nije bio dovoljno ugledna ličnost da bi mogao putovati poštanskim brodom ratne mornarice. Zato se u Trstu pogodio s vlasnikom drvenog jedrenjaka, Trogiranimom M. Bavareom koji ga je prevezao u Dubrovnik⁸ nakon što je put od Graza do Trsta Petter prevalio u kočiji. Dalmacija ga se nije

³ *Historijski arhiv u Zadru, Indice degli atti dell'aulica comissione 1797—1798*. Fasc. II. 24. Ubuduće za ovaj arhiv pišem kraticu HAZ.

⁴ Nav. spisi, fasc. II. 3918.

⁵ HAZ. *Presidialni spisi* (ubuduće PS) 1119/p. 1821, sv. 45. Povjerljivo pismo guverneru dalmatinskom barunu Franji Tomašiću, Beč, 8. kolovoza. Ovim putem Tomašić je obaviješten da se Franz Ludwig von Welden s još nekim austrijskim časnicima javio u Trstu trgovcu Giovanniju Ralli i Antoniju Vidali kao dobrovoljac za Grčku, zbog čega je pritvoren. Taj postupak posve je u skladu sa stavom kancelara Metternicha koji se dogovorio s ruskim carem da neće pružiti podršku ustanku u Grčkoj. Metternich je kasnije jako žalio što je tursko brodovlje potopljeno kod Navarina. Isp. *Memoires Documents et Ecrits divers laisses par le Prince de Metternich*, Paris, 1881, sv. 2, str. 492—93; sv. 3, str. 314, 403—404.

⁶ Dr. Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio di S. M. Federico Augusto Re di Sassonia per l'Istria e Dalmazia e Montenegro descritto dal*, Trieste, 1841, str. 33. Franz Ludwig von Welden je inače ostavio svoje ratne memoare iz 1848—49. (*Episoden aus meinem Leben*, Graz, 1853).

⁷ Oliver Fio, *Parobrodarstvo Dalmacije, 1878—1918*. Zadar, 1962, str. 17. Linija je uspostavljena 1820. Vidi još i Šime Peričić, »Poštansko-pomorska služba na dalmatinskoj obali Jadrana u XIX stoljeću«, *Pomorski zbornik*, knj. 7. Zadar, 1969, str. 573—590.

⁸ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise von Grätz nach Ragusa«, *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, Wien, XIV/1823. 123—124 (13. i 15. listopada), str. 648. (Ubuduće ovu publikaciju nazivam skraćeno *Archiv* . . .).

prijatno dojmila, ulice Zadra su mu bile preuske, kuće i sobe tijesne, loše namještene, jer je u Dalmaciji drvo onda bilo vrlo skupo. U Zadru su se otpaci bacali s prozora u plitke kanale koji su oticali pored kuća, što je, dakako, zaudaralo.⁹ U Dubrovniku nije bilo bolje. Kao i ostali dalmatinski gradovi Dubrovnik je ostavljao sliku propadanja. Petter se tužio da u gradu nema posudbenih knjižica, koncerata, da ne stižu novine a da je kazalište izgorjelo i da više nije obnovljeno. Ljudi su sjedili u kavani, igrali su biljar, pili španjolska i francuska vina i čitali jedino *Österreichischer Beobachter*, ako bi uopće stigao.¹⁰

Ljudi su bili povučeni, zatvoreni, dosađivali su se. Dalmacija je bila zemlja »na kraju svijeta«, a u Beču su rođaci i znanci žalili Pettera što mora u Dalmaciju kao da mora u progonstvo, vjerovali su da će on dolje umrijeti od vrućine, da će mu nauditi morski zrak, da će oboljeti od kuge ili žute groznice, da će ga napasti hajduci.¹¹

Petter se nije osobito snalazio u Dubrovniku. Pokušavao je nešto objaviti, ali su mogućnosti u Austriji bile male pa se pokušavao dopisivati s urednicima nekih njemačkih časopisa. No, to je doznala cenzura i guverner, barun Franjo Tomašić, (bio je guverner od 1813—1828) javio je 1826. u Dubrovnik okružnom zapovjedništvu (*Capitanato circolare*) da pripaze na njega.¹² Petter je bio osamljen i izgubljen. Nade da tiska ono malo članaka nije bilo. Postao je potišten i razdražljiv, pa se posvadio s vojnim kapelanom Tomaškovićem zbog knjige Friedricha Schillera, *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua*, koju mu Petter nije htio vratiti. Svađa je došla pred generala Tazzu koji je pozvao Pettera da vrati Tomaškoviću knjigu. Petter je planuo i počeo vikati, vrijeđati jednog i drugog i zato je po hitnom postupku premješten u Split, dok je

⁹ Nav. djelo, str. 649.

¹⁰ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahr 1823«. *Archiv...* XVI/1825, 76, str. 491. J. L. Neigebaur u djelu *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Leipzig, 1851, piše na str. 18 da Metternich nije dopuštao da u Dalmaciju stižu novine osim *Triester Handelszeitung*. Zanimljivo je da je još 1860. splitsko redarstvo zaplijenilo Šimi Michieli Vitturi dnevnik *Gazetta del Popolo* (Torino); *Il Campanile* (Torino); *Gazzetta di Torino*; *L'Unità Italiana* (Genova); *Il Diritto* (Torino) koje je on donio sobom s puta po Italiji, HAZ PS 1860. 1265 p/XI/3.

¹¹ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahr 1823«. *Archiv...* XVI/1825, 77, str. 499. Kuga je u Splitu posljednji put harala 1815.

¹² HAZ PS 165/kat XII. *Capitanato circolare* izvještava pismom od 31. siječnja 1826. da se nitko iz Dubrovnika ne dopisuje s inozemnim časopisima. Barun Tomašić ga oštro kori pismom od 11. veljače u kojem javlja da se Franz Petter dopisivao s urednikom njemačkog časopisa *Hesperius*.

splitski profesor njemačkog Wohinz premješten u Dubrovnik.¹³ Za selidbu mu nije ostavljeno ni najmanje vremena. Tomašić je napisao rješenje o premještaju u Split 9. studenoga 1828, a Petter je sklopio selidbeni ugovor u Dubrovniku već 20. studenoga¹⁴ i odmah se preselio. Već 2. prosinca 1826. Girolamo Nani, ravnatelj splitske gimnazije i Petterov pretpostavljeni, šalje Tomašiću izvješće u kojem veli da je Petter već u Splitu.¹⁵

Ovakva selidba navrat-nanos nije bila ni ugodna ni jednostavna. Iz Splita 9. ožujka 1827. Petter se žali Tomašiću da je za selidbu platio vlasniku jedrenjaka Petru Nodilu 100 forinti, da ga je na putu od Dubrovnika do Splita stalno pratila kiša koja mu je oštetila pokućstvo i knjige. Nadalje ističe Petter da mu je u Dubrovniku umrlo dvoje djece, da je nevin premješten i moli vladu da mu naknadi bar selidbene troškove, koji nisu bili mali, što je Tomašić i odobrio rješenjem od 3. kolovoza 1827.¹⁶ Sam Petter nastojao je dobiti premještaj još prije, ali ne u Split nego u sjevernu Italiju. U tom smislu je napisao molbu vladi u Zadru još 1825.¹⁷ Tomašića je u toj molbi familijarno oslovljavao sa »Lieber Freiherr von Tomassich«. Pa ipak on nije uspio jer njegov ravnatelj u Dubrovniku, redovnik i inače poznati povjesničar dubrovačke književnosti Francesco Maria Appendini, rođeni Talijan iz Piemonta, nije imao osobito mišljenje o njegovu znanju talijanskog i nije podržao njegovo nastojanje u mišljenju koje je poslao Tomašiću 9. svibnja 1825.¹⁸ Pošto je premješten u Split Petter i dalje piše pisma i molbe nastojeći dobiti premještaj u Italiju, ali bez uspjeha — on će mirovinu dočekati u Splitu, koji nije volio. Odmah poslije ispada pred generalom Tazzom u Dubrovniku Tomašić se brižljivo raspituje o Petteru kod doušnika austrijskog redarstva, ravnatelja gimnazije, Nanija. Na upit Tomašićev od 14. ožujka 1827. Nani odgovara 29. ožujka iste godine i veli između ostalog: »Dacchè qui si attrova il suo contegno politico, e morale non offerse motivo a censure«.¹⁹ Njegov jedini prijatelj iz tog vremena je Leopold Klette, jedan od rijetkih austrijskih Nijemaca koji je u to doba službovao u Dalmaciji, u Zadru kao šef registrature. Osamljen, ogorčen i neshvaćen Petter se baca na pisanje, ali članci koje on u to doba piše i šalje raznim časopisima nisu izlazili. Zbog jednog od njih je Petter bio gotovo zatvoren. Godine 1827. Petter

¹³ HAZ PS. 1513/II. Zadar, 4 stud. 1826; 1348/II kat. Rješenje baruna Tomašića od 9. stud. 1826. Pismo Tomaškovića na njemačkom iz Dubrovnika 18. stud. 1826.

¹⁴ *Contratto di noleggjo* između Pietra Nodila i Francesca Petter dd. Ragusa, 26. novembere 1826. HAZ PS, 1134/II.

¹⁵ HAZ PS 1514/II.

¹⁶ HAZ PS 1135/II.

¹⁷ HAZ PS 530. p.

¹⁸ HAZ PS 705 1/2.

¹⁹ HAZ PS 439/II.

FRANZ PETTER I DALMACIJA

je napisao raspravu o Morlacima (*Die Morlaken in Dalmatien*) i poslao je nekom bečkom časopisu. U raspravi je napisao da Morlaci običavaju mrtvace nositi u crkve u otvorenom lijesu i ostaviti ih neko vrijeme tamo. Kako je taj običaj od 1817. opetovano zabranjivan od austrijskih vlasti, to se za raspravu zainteresirala cenzura i redarstvo pa je 13. listopada 1829. napisala pismo namjesniku u Zadar moleći ga da stvar ispita. Tomašić je pismom od 23. studenoga 1829. preko ravnatelja gimnazije Nanija pozvao Pettera na preslušanje u Zadar.²⁰ U Zadru je Pettera preslušao c. k. komesar Gabrijel Ivačić, 8. siječnja 1830. Petter je odgovorio da se ne sjeća da bi tako nešto napisao, da je od onda prošlo dosta vremena, da je rukopis predao u Beču i da mu nije vraćen, da kopije nema i sl.²¹ Na tom je i ostalo.

No Pettera su u Splitu čekala i druga razočaranja. Njemački se učio kao fakultativni predmet, a đaci nisu htjeli učiti njemački i bunili su se, pa je Petter imenovan profesorom suplentom krasnopisa na splitskoj gimnaziji, rješenjem od 22. lipnja 1829.²² Iste godine, 15. rujna, on je napisao vladi ogorčeni memorandum od 7 stranica u kojem između ostaloga veli da najradije ne bi uopće radio kao profesor, već da bi se posvetio isključivo pisanju. Napisao je to u uzbuđenju, gnjevno, znajući da će uskoro izići u dalekom Beču u sjajnoj prijestolnici carevine njegov novi rad o Dalmaciji, prikaz Splita. Prikaz je počeo izlaziti krajem studenoga 1829. u Beču.²³ Bio je to njegov peti prilog o Dalmaciji, poslije opisa srednjodalmatinskih otoka 1829.²⁴ Petter je poznavao Dalmaciju i bio je jedini koji je u to doba pisao o toj slabo poznatoj pokrajini na krajnjem jugoistoku carevine, koja je onda imala svoje glavne ambicije u Podunavlju i srednjoj Europi. U Splitu mu, čini se, nitko zbog toga nije bio zahvalan. No ti prikazi koji su se pojavili u Beču bili su samo manji dio njegova rada. Petter ih je dao u tisak valjda zato što je slutio da njegova opsežna *Encyclopädische Beschreybung Dalmatiens*, koju je bio ponudio nekom bečkom izdavaču, neće uspjeti zadovoljiti sve zahtjeve sitničave

²⁰ HAZ PS 1625/XII.

²¹ HAZ PS 65/XII.

²² HAZ PS 1429/VIII. Franz Petter je važio kao dobar poznavalac dalmatinskog raslinja. Pa kad je 1828. Dvor zatražio da se Dalmacija bolje prouči, botaničar i časnik Ludwig Franz von Welden preporučio je guverneru barunu Tomašiću između ostalih i Pettera. Isp. HAZ PS 14526/XI/5 Zadar, 18. srpnja. No tada je proučavanje Dalmacije odloženo.

²³ Franz Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift...* XIV/1829. 143—143, str. 1145—49, 1153—56, 1161—64, 1174—75.

²⁴ Franz Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, I Die Insel Lissa; II. Die Insel Lesina; III. Die Insel Curzola; IV. Die Insel Lagosta«. *Wiener Zeitschrift...* XIV/1829, 35—39, str. 285—89, 295—98, 301—305, 311—314, 317—323; isti. »Mittheilungen aus Ragusa, I. Fahrt nach Canossa; II. Fahrt nach den Inseln Giuppana und Melada; III. Castelnuovo und Cattaro«, *Wiener Zeitschrift...* XI/1826. 12—15, str. 91—94, 98—101, 105—109, 114—117.

i sumnjičave cenzure. Kao mnogi pisci koji pišu u nepovoljna vremena Petter je napisao knjigu, a za svaki slučaj još i članke. Dogodilo se ono čega se Petter bojao — cenzura, vrhovni dikasterij redarstva i cenzure proslijedio je njegov rukopis dvojici cenzora u Splitu, svećenicima Mati Šariću i Pavi Miošiću, koji su znali njemački. Oba ova svećenika pronašlo je namjesništvo u Zadru.²⁵ Redarstvo je bilo ne samo moralni nego, čini se, i znanstveni čimbenik u državi. Njegovi povjerenici — recenzenti, međutim, zatvorili su rukopis u svoje pretince. Poslije gotovo godinu dana zlo-kobne šutnje oni su 6. ožujka 1830. vratili rukopis u Beč s napomenom da nije prikladan za tisak, da ima grešaka i loših formulacija. U raspoloženju općeg uhođenja i spletke, a i cenzorskog jala, Tomašić je o ovom pismu cenzora izvijestio Nanija u Splitu.²⁶ Za Pettera bijaše ovo težak neuspjeh poslije prolaznog uspjeha. Kukavni recenzenti i spletkari odnijese pobjedu. Račun je platio njihov zavičaj, Dalmacija, koja je nastavila svoj čvrsti novovjeki san pod zaštitom cenzure, novodošlog ostarjelog namjesnika Lilienberga, koji se spremao dovesti vodu u pet bunara u Zadru (1838), i svih ostalih kukavaca i sitnih zavidljivaca i doušnika što su sačinjavali raspoloženje učmalosti u kojem se Dalmacija nalazila u dvadesetim i tridesetim godinama. Dana 9. svibnja 1834. stiže čak i okružnica Dvorske kancelarije u Beču u kojoj stoji da je njegovo veličanstvo odlučilo da svi stranci koji traže suradnju i pomoć znanstvenih i nastavnih ustanova bilo gdje u carevini moraju tražiti suglasnost namjesništva. Ovu okružnicu namjesništvo je prosljedilo svim ravnateljima gimnazija i teoloških škola.²⁷

Petter je izgubio bitku, ali se nije dao obeshrabriti. Nastavio je. Godine 1832. izlazi njegov opis otoka Visa,²⁸ a godine 1833, u Pragu, njegova knjiga *Die geographische Skizze von Dalmatien*, prvi enciklopedijski prikaz Dalmacije. Već slijedeće, 1834. godine ta knjiga izlazi u talijanskom prijevodu kao *Compendio geografico della Dalmazia*, u Zadru kod braće Battara. Iste godine izlazi i njegov opis bitke kod otoka Visa 13. ožujka 1811., kad je englesko brodovlje pobijedilo francusko-talijansko brodovlje kojim je zapovijedao admiral Dubourdieu i osiguralo si time premoć na Ja-

²⁵ HAZ PS 926/VIII.

²⁶ HAZ PS 156/XII.

²⁷ HAZ PS 1034/p. III/8. Lilienberg je npr. još prije ove odredbe zabranio njemačkom pravnom povjesničaru Alexanderu Reutzju, kad je ovaj putovao po Dalmaciji 1832, pristup u arhive, pa je ovaj svoju *Verfassung und Rechtszustand der dalmatinischen Küsten-Städte und Inseln mit Mittel-Alter*, Dorpat, 1841. napisao zacijelo prema podacima mletačkog arhiva gdje je boravio prije dolaska u Dalmaciju. O tome Jevto M. Milović, »O dolasku Aleksandra Rojca u Dalmaciju i Crnu Goru 1832. godine«. *Zbornik za slavistiku Matice srpske*, 1/1970, str. 162—185.

²⁸ [Franz] Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, Insel Lissa«, *Wiener Zeitschrift*... XVII/1832, 98—99, str. 785—87, 793—96.

dranu.²⁹ No u ono doba su u Dalmaciji ljudi bili neobično osjetljivi na sve što se o Dalmaciji pisalo. Već smo vidjeli da cenzori, koji su u stvari odigrali ulogu recenzenata, dakle Mate Sarić i Pave Miošić, nisu smatrali Pettera najpozvanijim da prikaže Dalmaciju kako treba. Sad, kad je njegova knjiga ipak izišla, reakcije nisu izostale pa se u *Gazzetta di Zara* 1836. pojavio vrlo neugodni napad na Pettera pod pseudonimom.³⁰ Danas je zaista kuriozno što je sve taj anonimni kritičar zamjerio našem Petteru. On mu je predbacio što je napisao da u Dalmaciji ima mnogo močvara te da se u Dalmaciji ne mogu očekivati nalazišta zlata i srebra, u što vjeruju još klasički pisci.³¹ Zamjerio mu je što je napisao da je crvenica neplodna, preporučio mu da nešto nauči od splitskih agromoma, jer Dalmacija je plodna. Nije istina da u Dalmaciji nema dobrih oružara, ta Dalmatinci su poznati kao dobri i hrabri vojnici; laž je da je dalmatinska trgovina pasivna, krivo je što je napisao da su kuće u Splitu loše sagrađene. Čak i sitne stvari nisu ovom kritičaru bile po volji. Smetalo mu je na primjer što je Petter pisao o istočnoj obali Jadrana (što se uostalom održalo do danas) a ne o sjevernoj, kao što su to običavali mletački pisci i činovnici. Zaista, sad možemo zamisliti i cenzore! Petter je odgovorio uvrijeđenim, ličnim pismom namjesništvu od 16. siječnja 1837, u kojem je tvrdio da je taj napis uperen protiv njegove osobe.³² Bilo bi krivo tvrditi da je to stvarno tako i bilo, da je ova lično pisana kritika bila uperena protiv samog Pettera. Onda još nije bio razvijen pojam književne kritike. A u Dalmaciji su ljudi i inače bili neobično osjetljivi na sve što se o Dalmaciji pisalo. Po njihovu mišljenju sve što nije bilo panegirik bila je uvreda na-

²⁹ [Franz] Petter, »Das Seetreffen bei der Insel Lissa in Dalmatien am 13. März 1811.« Von Prof. ... in Spalato, *Steiermärkischer Zeitschrift*, Neue Folge, Graz, I/1834. Heft. I. str. 61—68. Ovaj prikaz inače nije poznat našim piscima. U to doba su na Jadranu operirali engleski vice-admiral Freemantle i komodor Sir William Hoste čija je supruga Lady Harriet Hoste izdala uspomene i pisma svog pokojnog muža. Prijevod IV. poglavlja tih uspomene koje se odnose na Boku i Dubrovnik objavio je Predrag V. Kovačević kao »Operacije engleskih ratnih brodova u našim vodama za vrijeme napoleonskih ratova (1813—1814)«, *Naše more*, Dubrovnik XIII/1966, 6, str. 286—89. Englezi su se tada bavili i najobičnijim gusarenjem na Jadranu, podataka o tome nalazi se kod Vjekoslava Maštrovića, »Gusarenje kao efikasni faktor engleske blokade Francuza u Dalmaciji od 1808. do 1810. god.« *Pomorski zbornik*, Zadar, knj. 8/1870, str. 697—720. O ovome piše još i Dinko Foretić, »Vis u međunarodnom zbivanju na početku XIX. stoljeću«, *Mogućnosti*, III/1956, 7, str. 524—38, br. 8, str. 619—632; br. 9, str. 707—717.

³⁰ Vaglio, »Polemica al signor Francesco Petter in Spalato«, *Gazzetta di Zara* 1836, 101—104 (prosinca), str. 401—403, 405—408, 409—412, 413—416.

³¹ U ovo je vjerovao još i H. F. Rödlich, koji je 1803. bio zapovjednik Kotora, a inače je bio tajnik Thomasa Bradyja. Isp. *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro*, Berlin, 1811, str. 22.

³² HAZ PS 79/XI 6.

I. PEDERIN

nesena cijeloj pokrajini. Još 1845. je na primjer generalni ravnatelj dalmatinskih gimnazija Pietro Bottura pobijesnio kad je u talijanskom listu *Gazetta di Milano* pročitao da je Dalmacija neplodna i siromašna. Zato je napisao pravi panegirik Dalmaciji. Između ostalog je napisao da Morlak više pojede o pokladama nego Milanez kroz svu godinu i sl.³³

Franz Petter je postao priznat kao geograf Dalmacije, ali njegov život u Dalmaciji nije bio ugodan. Još 1823. završio je svoj opis Dubrovnika uzdahom čežnje za jelovim šumama svoje alpske domovine.³⁴ Krajem dvadesetih godina njegova je nostalgija bila još jača. Život je u Splitu zaista malo mogao pružiti. Kuće nisu bile ni numerirane, siromaštvo je bilo veliko, Split je bio pun gladnih i odrpanih ljudi.³⁵ Nigdje se nije ložilo pa je siromah Petter zebao.³⁶ Pučanstvo sve Dalmacije oštro se dijelilo na one koji su govorili talijanski i koje je Petter smatrao Talijanima, a nosili su se »na njemačku« (*nach deutscher Art*) i na težake koji su govorili »ilirski« a nosili su (i u Splitu) opanke i kuparan.³⁷ Petter se, osobito zimi, užasno dosađivao u Splitu. Kazalište od dasaka u dvorištu lazareta često je bilo mjesecima zatvoreno, u parteru su po talijanskom običaju sjedili samo muškarci, predstave talijanskih družina često bijahu zaista loše. Poštene žene se nisu usuđivale na pozornicu pa su ženske uloge glumili muškarci,³⁸ a bilo je popularno i kazalište lutaka koje se Petteru nije sviđalo. O pokladama su se društva Splićana sastajala u plemićkom casinu u palači Mileši, puk je igrao na boće, mladež je preko drvenih kolutova na-

³³ [Pietro] B [ottura], »Über Dalmatien«, Von Professor ... in Z[adar], *Österreichische Blätter für Literatur, Kunst, Geschichte* II/1845. 52—53, str. 404—406, 414—416. Ovo navedeno napisao je na str. 405. O Botturi vidi kod Tullio Erber, *Storia dell' I. R. Ginnasio Superiore a Zara con lingua d'istruzione italiana*, IV/Zadra, 1906. str. 75. Na ovaj gnjevni napis odgovorio je I[van] B[rozović] h iznoseći mnogo trezvenije i skeptičnije mišljenje o plodnosti Dalmacije. »Auch ein Wort über Dalmatien, Von einem Dalmatiner«, *Österreichische Blätter für Literatur, Kunst, Geschichte*, IV/1847, 130—131, str. 517—518, 521—522.

³⁴ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahre 1823«. *Archiv...* XVI/1825, 77, str. 500.

³⁵ Franz Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift...* XIV/1829, 141, str. 1156.

³⁶ Nav. djelo, str. 1161.

³⁷ Nav. djelo, str. 1163.

³⁸ Petter ovo naziva neobičnom predrasudom jer u Beču tada više nije bilo tako. No Anton Reiser, junak istoimenog romana Karla Philippa Moritza iz 1785, često je glumio u kazalištu ženske uloge (Karl Philipp Moritz, *Anton Reiser, ein psychologischer Roman*, Goldmann, 749—750, München, 1961.) Poznat je jedan slučaj da je još 1879. u Petrinji žensku ulogu glumio muškarac, isp. [August Senoal], »Opet Germanija u Petrinji«, *Vienac*, XI/1879. 30 (26. lipnja), str. 484. Splitsko kazalište na Pjaci srušeno je inače 1820. Godine 1826. podignuto je kazalište od dasaka u dvorištu lazareta. Vidi o tome kod Cvita Fiskovića, »Stara splitska kazališta«, *Baština starih hrvatskih pisaca*, 2. Split, 1971, str. 177—181.

vlačila mjehur od svinje i tim je »raketom« igrala igru poput tenisa. To je bilo sve jer gostionica i ljetnih bašča nije bilo, a nije bilo ni hotela već samo jedno prenoćište gdje se moglo smjestiti samo nekoliko osoba.³⁹ Split je u tom pogledu bio selo prema Dubrovniku koji je imao kavanu, kako gore vidjesmo. Književnost se u Splitu još dobrim dijelom ograničavala na prigodne pjesme, obično u povodu careva rođendana.⁴⁰ Petteru nije odgovarala ni hrana u Dalmaciji. Nedostajalo mu je mlijeko i mliječni proizvodi. Tada u Dalmaciji nije bilo ni svinjske masti, samo se rabilo maslinovo ulje koje Petteru nije prijalo. Ni sa zeljem nije bio zadovoljan. Veli da nije bilo kupusa, kelja, mrkve, hrena, mladog luka, selenja. Bilo je, međutim, šparoge i artičoke,⁴¹ koje je on volio. Petter je u to doba, između 1823. i 1832., proputovao svu Dalmaciju, što u to doba nije bilo nimalo jednostavno. U zaleđu su na putnike vrebali hajduci. Unutrašnja Dalmacija živjela je netaknutim tradicionalnim životom. Još 1823. žandari su u zadnji čas spasili nekoliko »vještica« s već goruće lomače.⁴² Gostionica nije bilo, jedino bi po selima putnik mogao kupiti nešto dvopeka, jaja ili divljih šparoga.⁴³

Uspjeh s objavljivanjem svoje knjige Petter zahvaljuje u stvari Adolfu Schmidlu (1802—1863) koji je 1832—1833. radio u Beču u *k. k. Bücherrevisionsamtu* i tamo bio glavni cenzor. On mu je pomogao zaobići zagrižljive splitske recenzente koji su mu 1829. knjigu odbili. Cijena koju je Petter za to platio nije bila mala. Schmidl, koji nikad u životu nije bio u Dalmaciji, prepričao je Petterovu knjigu i na osnovi njegovih podataka napisao jedan vodič po Dalmaciji 1835.⁴⁴ i jedan enciklopedijski opis Dalmacije 1842,⁴⁵ posve na Petterov način. Štoviše, Schmidl je u uvodu vodiča 1835. napisao da mu je knjigu pregledao i ispravio Ivan Čaplović (1780—1847), pravnik i topograf sjeverne Hrvatske i pisac djela *Slavonien und zum Theil Croatien, ein Beytrag zur Landeskunde und Völkerkunde* (Pešta, 1819, 2. sv.), a Pettera nije pošteno ni spomenuo. Ali Petter je dobro znao da mu je Schmidl mnogo po-

³⁹ Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift* ... XIV/1829, 143, str. 1173—75.

⁴⁰ Nav. djelo, br. 142, str. 1164. Vidi o ovome još kod Mate Zorića, »Romanički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku«, *Rad JAZU*, 357/1971. str. 365 i d.

⁴¹ Franz Petter, »Mittheilungen aus Ragusa, I. Fahrt nach Canossa«, *Wiener Zeitschrift* ..., XI/1826, 12, str. 92.

⁴² Franz Petter, »Aberglaube der Morlaken in Dalmatien«, Von Prof. ... in Spalato«, *Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise*, Lloyd Triest, 1852, str. 71.

⁴³ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahre 1823«, *Archiv* ... XVI/1825, 49, str. 344.

⁴⁴ Adolf Schmidl, *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bucarest und Constantinopel* von ... Wien, 1835.

⁴⁵ A. A. Schmidl, *Das Königreich Dalmatien*, Stuttgart, 1842.

mogao i da mu možda može i naškoditi pa je napisao povoljan osvrt njegovu enciklopedijskom prikazu Dalmacije, dodavši značajno i oprezno da se Schmidl, koji nikad nije bio u Dalmaciji, očigledno služio »dobrim izvorima«.⁴⁶ Pošto je prestao biti cenzorom, Schmidl je postao odgojitelj djece kneza Lobkowitza, i to je bio do 1844. Zatim je postao urednik *Wiener Jahrbücher der Literatur*, pošto je Hormayrov *Archiv* u kojem je i Petter tiskao mnoga djela prestao izlaziti. God. 1841. Schmidl je izdao seriju *Pittoreskes Österreich* i u njoj prošireno Petterovo djelo o Dalmaciji iz 1833.⁴⁷

Sad Petter više ne piše putopisne članke i prikaze nego stalno dotjeruje i proširuje nova izdanja svog enciklopedijskog djela o Dalmaciji.

I vremena su se promijenila. Lloyd je 16. svibnja 1837. brodom *Arciduca Lodovico* otvorio prugu od Trsta do Carigrada preko Dalmacije.⁴⁸ Putnici koji su putovali Dalmacijom obično su nosili sobom i Petterovu knjigu, kojoj je time bila osigurana izvjesna proda. Jedan od prvih koji je stigao Lloydovim parobrodom bio je Friedrich August, kralj Saski, koji je više volio botaniku od vladanja, a pokazao se vladarom tek 1848. Kad je Lilienberg dobio spis predsjedništva c. k. ujedinjene dvorske kancelarije, od 15. svibnja 1838. br. 1024, kojim mu kancelarija javlja da kralj stiže *incognito* pod imenom grofa Hohensteina, namjesništvo je bilo na sto muka kako da prikaže kralju Dalmaciju pa je pokrenulo zaspalo činovništvo naloživši mu da piše izvješća i sl. Nani tada preporuča namjesništvu da se kralju dadu djela Daniela Farlattija, Alberta Fortisa, Ivana Lucića i — Franza Pettera.⁴⁹ Petter je kralju pred odlazak iz Splita poslao svežanj sušenih trava jer je i Petter bio botaničar.⁵⁰

Godine 1846. pojavila se u Zadru knjiga Frane Carrare *La Dalmazia descritta*, u kojoj Carrara svog nekadašnjeg profesora Pettera jedva i spominje (na str. 66). No ova je knjiga uspjela postati uz Petterove knjige »Grundbuch« o Dalmaciji, knjiga na koju je kao i na Petterove knjige gotovo uvijek upozoren strani putnik koji bi krenuo u Dalmaciju.

Vremena se promijeniše, Petter je ostario a Dalmacija zašla u pedesete godine 19. st. Postao je mrzovoljast i nikad se nije slagao

⁴⁶ [Franz] Petter, »Das Königreich Dalmatien beschrieben von A. A. Schmidl«, *Angezeigt durch Professor ... in Spalato, Österreichische Blätter für Literatur, Kunst, Geschichte*, III/1846, 70, str. 548—551.

⁴⁷ Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien*, Wien, 1841. Djelo je podijeljeno u četiri dijela koja se zovu *Lieferung*, što su ustvari svesci serije.

⁴⁸ *Der Österreichische Lloyd und sein Verkehrsgebiet, Offizielles Reisehandbuch herausgegeben von der Dampfschiffahrt-Gesellschaft des Oesterr. Lloyd, Chefredakteur: Hugo Bürger, I Theil, Istrien, Dalmatien, Herzegowina, und Bosnien*, Wien-Brünn-Leipzig, 1901, str. 10.

⁴⁹ HAZ PS I/8. 1838, br. 1033.

⁵⁰ Biasoletto, nav. djelo, str. 47.

sa Splitsanima.⁵¹ Ženu mu je konj udario kopitom tako da je umrla. Svi pokušaji da nađe službu izvan Dalmacije, u Bresci, Padovi, Veroni, pa u Lavovu, nisu uspjeli. Sad se bližila mirovina. Umirovljen je 1853. Otputovao je kući u Graz, ali se uskoro opet vratio da bi proputovao cijelu Dalmaciju i ispravio posljednje izdanje svoga djela o Dalmaciji. Pao je pred Kotorom niz stepenice parobroda i slomio nogu tako teško da je izdahnuo prije nego što je brod pristao u Kotoru i prije nego što je mogao biti pozvan liječnik. Umro je u Dalmaciji koju možda nije volio, ali ju je poznavao bolje od ijednog čovjeka svog vremena, bolje možda i od Frane Carrare, a teško da bi se u svem 19. st. našao itko tko bi je poznavao bolje od njega. Htijući ili ne, on je Dalmaciji posvetio čitav svoj život i koristio joj neobično mnogo, što će se vidjeti još u razmatranjima o njegovim djelima.

Posljednje izdanje njegova enciklopedijskog opisa Dalmacije izašlo je najprije u Beču, potporom Bečke Akademije i to 1856. kod Leopolda Somera, a zatim u Gothi 1857, pod naslovom *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen* (2 dijela).⁵²

Djela Franza Pettera i njegov značaj

Kod Franza Pettera ostvaruje se tip učenjaka s kraja 18. i početka 19. st. — učenjaka koji se razumije u sve znanosti, a najbolje u prirodne pa se ostalim znanostima, a tako i književnošću bavi kao što se valja baviti prirodnim znanostima. Petter je opisao raslinje i životinje Dalmacije, geologiju, ratarstvo, zatim pučanstvo, jezik, književnost, upravu, novac, mjere, običaje, praznovjerje, zasuo nas je nizom statističkih podataka. Suhoparnost je glavna odlika ovog štiva koje zato i nije ugodno za čitanje. Petter je u svojim djelima botaničar, statističar, topograf, geolog, agronom,⁵³ folklorist, povjesničar, jednom riječju sve, živa enciklopedija Dalmacije. Danas se njegove knjige doimlju kao djela darovita diletanta, no za ono vrijeme, kad je znanstveni život u Dalmaciji bio u zamecima, Petter je značio početak svih znanosti pa su njegove knjige potrebne svakom tko se na bilo koji način želi baviti Dalmacijom.

⁵¹ O tome Otto von Reinsberg-Düringsfeld u: Ida von Düringsfeld, *Aus Dalmatien*, I. Prag, 1857, str. 207.

⁵² Kod Konstanta Wurzbacha, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, sv. 22, Bel, 1870, str. 142, stoji da izdanje 1857. ne postoji. Ovo izdanje ipak postoji u brojnim knjižnicama Dalmacije.

⁵³ S obzirom da ja nisam botaničar ni prirodoslovac nego germanist ja se u ovoj raspravi ne mogu baviti njegovim čisto prirodoslovnim, botaničarskim, geološkim, agronomskim i sličnim radovima, odnosno dijelovima njegovih knjiga.

⁵⁴ [Franz Petter], »Spalatro und die Morlaken, Ein Umriss« *Wiener Zeitschrift* ... III/1818, 69—71, str. 552—555, 564—65, 575—573.

No njegove su knjige završetak njegova životna puta koji je od Dalmacije neodvojiv. Sam Petter počeo je o Dalmaciji pisati mnogo ranije, još 1818, prije nego što je u Dalmaciju došao. Te je godine on napisao prvi članak o Dalmaciji pod naslovom *Spalatro und die Morlaken*.⁵⁴ Bilo je to u povodu puta Franje I u Dalmaciju. Članak je napisan u stilu njemačke anakreontike. Petter je najprije opisao Morlake kao narod sretnih pastira što živi poput Arkadana s frulama i narodnim pjesmama koje su, uostalom, čitateljicama (!) već poznate iz prijevoda »Hasanaginice« Johanna Wolfganga Goethea.⁵⁵ Pošto je opisao Morlake onako kako je to bilo prihvatljivo za bečke salone, Petter se požurio istaknuti da je u Splitu vladala dugo suša, a čim je »obožavani carski par« (*das angebetete Kaiserpaar*) stigao u Split pala je kiša.⁵⁶ Zatim je prešao na opis Dioklecijanove palače. Dioklecijana je usporedio s Karlom V, koji se također potkraj života, 1557, odrekao prijestolja i povukao u samostan San Jerónimo de Yuste, u kastiljskoj pokrajini Cáceres, gdje je i umro 1558. O Dioklecijanu je još napisao da je u Splitu sadio kupus.⁵⁷ Splitsku stolnu crkvu smatra ne mauzolejem nego Jupitro-

⁵⁵ O ovom F. Miklosich, »Ueber Goethe's Klaggesang von den edlen Frauen des »Asan Aga«, *Sitzungsberichte der philologisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie*, Wien, CIII/1883. i naraštaji učenjaka, pretežno srpskih, koji su se bavili odnosima Goethea i narodne pjesme Južnih Slavena. Sam Goethe je pisao o »srpskim« narodnim pjesmama u *Über Kunst und Altertum* — Fünften Bandes zweites Heft, 1825. Isp. »Serbische Lieder«, *Schriften zur Literatur*, zweiter Teil, str. 77—87. München, 1962. DTV. 32. O »Hasanaginici« na str. 84. Dalje o ovom M[ilan] Č[určin], »Mladi Gete kao prevodilac 'Hasanaginice'«, *Nova Evropa*, XXV/1932, 3—4, str. 110—119. M[ilan] Č[určin], »'Hasanaginica' u narodu (Meštrovićeva verzija)«, *Nova Evropa*, XXV/1932, 3—4, str. 119—130. Ovdje Čurčin ističe da je »Hasanaginica« u stvari hrvatska pjesma. M. Čurčin, »Intimna pozadina Goetheove prerade 'Hasanaginice'«, *Rad JAZU*, 304. Odjel za filologiju, Zagreb, 1955, 81—104. Camilla Lucerna, *Zur Asanaginica*, Zagreb, 1909; ista, *Die sudslavishe Ballade von Asan Agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe*, Berlin, 1905. M[iloš] T[rivunac], »Geteov prepev Asanaginice/, *Letopis Matice srpske*, CVI/1932, sv. 1—3, str. 16—20 (knj. 332). Pregled istraživanja Goetheova odnosa prema južnoslavenskom narodnom pjesništvu daje Miljan Mojašević, u »Goethe im Rahmen der jugoslawischen Germanistik«, *Deutsch-jugoslawische Begegnungen*, Wien, 1970, str. 5—27.

⁵⁶ Tako je stvarno i bilo. Franjo I je stigao u Split 14. svibnja 1818. i odsjeo u palači Grisogono na Peristilu. Kiša je pala poslije podne, 15. svibnja, isp. [Anton Steinbüchel], »Nachrichten aus Briefen«, *Spalatro*, den 14. May 1818. *Wiener Zeitschrift*... III/1818, 64, str. 517—519.

⁵⁷ Mnogi njemački putopisci pišu da je Dioklecijan odgovorio legatima Maximiliana da se ne može primiti vlasti jer da ovdje sadi tako lijep kupus koji ne može napustiti. Tako i Heinrich Zschokke u noveli *Diokletian in Salona*, Aarau, 1843. U prijevodu Mire Čubelić, Split, 1928. don Frane Bulić navodi čak i dvije rečenice Dioklecijanova odgovora iz *Epitome Caesarum Aurelia Victoria* 39, 6: »Utinam Salonis possetis videre olera manibus nostris instituta, profecto nunquam istud temptatum iudicaretis« i jednu sličnu rečenicu iz Zosime tt 108. Kako mi ove Buličeve bilješke nisu bile jasne, uzeo sam knjigu *Sexti Aurelii Victoris liber de Caesaribus prae-*

vim hramom, što se smatralo još pedesetih godina pa tako misli i Johann Georg Kohl.⁵⁸ Ta rasprava Franza Pettera, ma koliko nedoživljena i posredna, bila je ipak veoma značajna. U ono vrijeme je Beč, a s njim i sva Njemačka, poznavao Dalmaciju samo iz izvješća austrijskih časnika iz prve austrijske uprave (1797—1806) i iz raznih prirodoslovnih djela, poput putopisa Alberta Fortisa.⁵⁹ No to je sve bilo štivo za muškarce, učenjake, časnike, političare. Žene su o Dalmaciji nešto znale samo iz djela Justine Wynni Ursini-Rosenberg, *Les Morlaques* (Venice, 1788) koje je 1790. preveo S. G. Burde na njemački. No grofica Rosenberg nikad u životu nije bila u Dalmaciji, ona je živjela u Mlecima,⁶⁰ a nije bio ni Petter u doba kad je napisao svoj prvi prikaz Splita. Sva znanja Bečana o Dalmaciji bila su u stvari posredna. Izravno je Petter počeo opisivati Dalmaciju tek onda kad je u Dalmaciju došao.⁶¹ Tada je on bio utučen i slika Dalmacije koju daje slika je prognanika koji putuje u daleku pokrajinu drugog jezika i života, drugih običaja.

Prošle su dvije godine i Petter se opet javio u *Archivu*... iz Dubrovnika i to mnogo opširnije.⁶² On se pozvao odmah na povijest Dubrovnika Johanna Christiana Engela,⁶³ što je bila polazna točka za oskudno znanje njegovih čitatelja. Zatim je Petter opisao događaje 1806. kad je senat pustio francuskog generala Molitora u Grad,⁶⁴ pisao je o pustošenjima Rusa i Crnogoraca u dubrovačkoj okolini za

cedunt Origo gentis romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus recensetur Franciscus Pichlmayr, Lipsiae, MCMXI. ali nisam našao ni toga caputa ni te rečenice. Uzeo sam i *Zosimae Corpus Scriptorum Historiae byzantinae, Editiozoemendatio et copiosior consilio* G. B. Niebuhrii C. F. Bonnae, MDCCCXXXVII. i na str. 75 našao da su legati Maximiliana došli moliti Dioklecijana da se primi vladanja, ali je on odbio. Anegdota s kupusom ni traga!

⁵⁸ J. G. Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, I. Dresden, 1851, str. 152—154. Kohl razmišlja nije li stolna crkva nekoć bila hram Dijane ili Kibebe.

⁵⁹ Na sve ove putopise opširno ću se osvrnuti posebnom raspravom.

⁶⁰ Vojislav M. Jovanović, »Grofica Rosenberg i njeni 'Morlaci'«, *Srpski književni glasnik*, XXX, sv. II, str. 194, 357.

⁶¹ Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise von Grätz nach Ragusa«, *Archiv*... XIV/1823, 123—124. (13, 15. i 22. listopada), str. 648—640, 666—668.

⁶² Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahre 1823«. *Archiv*... XVI/1825, 49, 59—60, 62—63, 70, 71—72, 76, 77, 79, 80—81, 91; str. 344—345, 403—407, 422—424, 459—561, 469—470, 491—492, 499—500, 513—514, 518—519, 577—579.

⁶³ Johann Christian Engel, *Geschichte der Freistadt Ragusa*, Wien, 1807. (Prevedeno kao *Povijest Drubrovačke Republike*. Njemački napisao Ivan Hristian v. Engel. Preveo i opaskama popratio i nadopunio Ivan kan. Stojanović, Dubrovnik, 1903).

⁶⁴ Senat je pustio Francuze u Grad 25. svibnja 1806. poslije pregovora koje su vodili Tomo Basiljević i Karlo Natali. Isp. Antonije Vučetić, »Ukidanje dubrovačke republike 31. januara 1808.« *Spomenica o padu dubrovačke republike 31. januara 1808*. Dubrovnik, 1908, str. 100—103.

rata s Francuzima, o velikom siromaštvu Dubrovčana koji su za napoleonskih ratova, izgubili 333 broda i 1823. ostali samo s 30 brodova.⁶⁵ Živo je opisao grušku luku gdje su opremljeni brodovi za Nepobjedivu armadu.⁶⁶ Sve to oživio je Petter njemačkom čitatelju s nekoliko stihova iz *Don Carlosa* Friedricha Schillera. Opisao je i Lokrum na kojem se iskrcao engleski kralj Rikard Lavljeg Srca i htio tamo podići zavjetnu crkvu pošto se spasio od oluje, ali je po nagovoru senata crkvu podigao u Gradu.⁶⁷

Ovaj prikaz značio je početak mijenjanja slika koju je austrijsko i njemačko čitateljstvo dotad imalo o Dalmaciji, kao o *partibus infidelium*, divljoj i zabačenoj pokrajini lošeg podneblja, punoj hajduka, u kojoj hara kuga i žuta groznica. Petter ustaje protiv tih nazora i pošto je prikazao Dubrovnik kao grad koji je sudjelovao u povijesti uljuđenog svijeta i spojio time povijest Engela i Ludwiga Albrechta Gebhardija (*Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien, Rama und Ragusa*, Beč, 1805) s iskustvenim promatranjima napisao je pravu obranu dalmatinskog podneblja, koja je, kako gore vidjesmo, smatrano lošim, prevrućim i nezdravim. Petter je napisao da je podneblje u Dalmaciji mnogo bolje od njemačkog, da ljudi ovdje dožive duboku starost, da su Dalmatinci snažan i zdrav svijet. Pošto je izvijestio da u Dubrovniku »nije tako strašno«, da se čak satima šetao izvan zidina Dubrovnika bez oružja i da ga nisu napali hajduci, Petter je nastavio opisivati svoje izlete u okolicu dubrovačku. Putovao je, kako veli u uvodu, »u društvu gospode i gospođa koji su svi njemačkog imena i plemena«,⁶⁸ opisao ratarstvo i inače zemljopis južnodalmatinskih

⁶⁵ Dubrovnik je početkom 1806. imao 277 brodova duge plovidbe. Već 1811. Dubrovnik je ostao samo sa 49 brodova od kojih se 11 nalazilo u rasprem, 23 je plovilo pod engleskom, 12 pod ruskom a 3 pod francuskom zastavom. God. 1815. austrijske vlasti određuju da se ti brodovi »mascherati« mogu vratiti u austrijske luke, gdje će dobiti austrijske plovidbene isprave. Isp. Stjepan Vekarić, »Podaci o dubrovačkim brodovima za vrijeme i nakon francuske okupacije«, *Analiti historijskog instituta u Dubrovniku*, Dubrovnik, II/1953, str. 361, 366—67.

⁶⁶ Viktor Novak našao je u *British Museumu* u Londonu anonimni spis prema kojem je Dubrovnik pojačao brodovlje Filipa II s 33 broda, a pomagao mu je kod osvajanja Portugala s 40 brodova. Isp. »Učešće dubrovačke flote u španskoj Nepobedivoj armadi«, *Zgodovinski časopis, Kosov zbornik*, VI—VII/1952—53, str. 607.

⁶⁷ Rikard Lavljeg Srca je 1192. dao u tu svrhu senatu 100.000 zlatnika. Vidi Jorjo Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik, 1939, str. 151—152.

⁶⁸ Franz Petter, »Mittheilungen aus Ragusa, I Fahrt nach Canossa, II Fahrt nach den Inseln Giuppana, Melada; III Castelnovo und Cattaro«, *Wiener Zeitschrift*... XI/1826, 12—15, str. 91—94, 98—101, 105—109, 114—117. Jedan od njegovih suputnika mogao je biti austrijski botaničar Franz Neumayer, koji je stigao u Dubrovnik 1823. da bi proučavao mogućnosti svilogojstva, što Petter spominje u prethodnom članku na str. 577—78. Neumayer je umro u Trsteniku na Pelješcu 1840. Isp. Konstant Wurzbaach, *Biographische Lexikon des Kaisertums Österreich*, sv. 20, Beč, 1869, str. 293.

otoka, na Lastovu je zapazio čagljeve, u Kotoru ga razočaraše Crnogorci koje je smatrao mnogo višim i jačim, a u stvari su kržljaviji od Dalmatinaca.⁶⁹

S opisom dalmatinskih otoka Petter je nastavio 1829, kad je opisao srednjodalmatinske otoke: Vis, Hvar, Lastovo, Korčulu.⁷⁰ Opisao je vinogradarstvo Visa, ribarstvo Komiže, pomorske sukobe Francuza i Engleza kod Visa 1811, englesko groblje na Visu. Našao je i neke stare novce i ulomke rimskih krčaga. Bio je i na školjima Visa (Biševu i Palagruži, Sv. Andriji). Opisao je kulture ruzmarina na Hvaru. One daju mirisavo ulje koje je u to doba u Hvaru uvelike prodavao i promicao apotekar Ante Pavlović. Istakao je i blago podneblje Hvara, njegove palme, agave. U to doba se na Hvaru nalazio kamenolom koji je gotovo svu Dalmaciju opskrbljivao kamenim pločama, što se i danas mogu umjesto crijepa vidjeti na krovovima mnogih starih kuća. U Hvaru se kao i u Visu govorilo talijanski, seljaci su govorili »iskvarenim slavenskim narječjem«. Korčula mu se nije svidjela. Sedmi dio kuća bio je u ruševinama jer je kuga 1588. bila uvelike prorijedila pučanstvo koje se sporo obnavljalo. Na svim otocima pučanstvo je osim ribe jelo još jedino kaštradinu (sušeno kozje meso), svježe meso bilo je rijetko i u Splitu i Dubrovniku, a na otoke gotovo da nije ni stizalo.

Iste godine, 1829. izišao je i Petterov opširni opis Splita.⁷¹ On je ovaj put mnogo iscrpnije opisao Dioklecijanovu palaču spominjući djela Roberta Adama i Louis-Françoisa Cassasa, francuskog gravera i slikara,⁷² a zatim i sam grad, uske ulice što su zapanjile još Franju I koji 1818. nije mogao u kočiji do Peristila gdje je odsjeo,⁷³ zatim mračne kuće s podom od opeke koja stvara prašinu, visoke stanarine. »Pjaca« je bila uglavnom preko cijelog dana puna jer su Splićani onog vremena bili više društveni nego marljivi. Petter je zinuo od čuda kad je prve večeri opazio povorku magaraca koji su se sa svojim gospodarima vraćali iz polja na Lučac i u Va-

⁶⁹ Petter, nav. djelo, str. 113.

⁷⁰ Franz Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, I Die Insel Lissa; II Die Insel Lesina; III Die Insel Curzola; IV Die Insel Lagosta«, *Wiener Zeitschrift*... XIV/1829, 35—39, str. 285—289, 295—98, 301—305, 311—314, 317—323.

⁷¹ Franz Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift*... XIV/1829, 140—143, str. 1143—49, 1153—56, 1161—64, 1174—75.

⁷² Robert Adam (1728—1792) začetnik klasicizma u Engleskoj, autor je djela *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatie*, London, 1764: (O ovom vidi kod Duška Kečkemeta, Robert Adam i Dioklecijanova palača u Splitu, Split, 1964/65. i kod Mire Janković, »Škotski mecena i djela o Dalmaciji«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, knj. II, 1954, str. 245—53). Louis-François Cassas (1756—1827) izradio je mnoge gravure Dioklecijanove palače, Joseph Lavallée ih je popratio tekstem u *Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie*, Paris, 1802.

⁷³ [Anton Steinbüchel], »Nachrichten aus Briefen, Spalatro, den 14. May 1818«. *Wiener Zeitschrift*... III/1818, 64, str. 517—519.

roš.⁷⁴ Morlaci su onda često navraćali u Split pa je Petter opisao i njihove nošnje, ali ne više onako anakreontički kao 1818. godine; pače je o romanu grofice Ursini-Rosenberg pisao kao o sentimentalnom romanu. Još jednom je opisao Vis.⁷⁵ Taj put je izvijestio o nekoj prekrasnoj špilji na školju Ravniku.⁷⁶ Najzad je Petter 1834. u povijesnoj reportaži po uzoru na povijesne opise Friedricha Schillera opisao pomorsku bitku pod Visom 13. ožujka 1811, što sam već spomenuo.⁷⁷

Još samo dva prikaza pojaviše se od Franza Pettera i to 1851. i 1852. U njima je opisao Morlake.⁷⁸ Tu Petter piše da Morlak nije ime nikakvog naroda nego prezrivi naziv za seljaka. Ističe da su Morlaci gorštaci, vrlo snažni i ratoborni. Da je 1848. nekim slučajem izbila revolucija u nekom od gradova primorja (za koje Petter drži da su napučeni Talijanima) Morlaci bi bili zacijelo pograbili oružje i udarili na Talijane da obrane cara i vladu. Krvna osveta je onda, kako Petter piše, bila raširena među Morlacima. Zdravi način života u prirodi čini da su Morlaci ne samo mnogo jači od gradskih ljudi nego i prirodno inteligentni, vrlo lijepi. Njihov jezik je srpsko narječje i oni su srpskog podrijetla. Bijaše to nazor Vuka Stefanovića Karadžića čije je spise Petter čitao⁷⁹ i čije je nazore prihvatio, mada ne bez kolebanja. Tako on jedanput veli da su južni Slaveni srpskog podrijetla,⁸⁰ drugi put da je jezik Morlaka slavenski

⁷⁴ Ta slika mogla se vidjeti i poslije ovoga rata sve tamo do početka pedesetih godina, kad se Split počeo naglo razvijati.

⁷⁵ [Franz] Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, Insel Lissa, »Vom Professor ... in Spalato, Wiener Zeitschrift... XVII/1832, 98—99/16 i 18. kolovoza, str. 785—87, 793—96.

⁷⁶ Bečki slikar barun Eugen von Ransonnet-Villet probio je dinamitom ulaz u Plavu špilju na Biševu 1884. i o tom izvijestio kratko u bečkom dnevniku *Neue Freie Presse* 7. kolovoza iste godine. Godinu dana kasnije je bečki *Znanstveni klub* organizirao izlet na Biševo, toliko je bilo zanimanje za taj »austrijski Capri« pa je i biševska špilja na taj način postala »plavom« po uzoru na špilju na Capriju (M. A. Becker, »Die Blaue Grotte von Busi«, *Mitteilungen der kais. königl. Geographischen Gesellschaft in Wien*, Jahrg. 1885, str. 3—11).

⁷⁷ [Franz] Petter, »Das Seetreffen bei der Insel Lissa in Dalmatien am 13. März 1811«. Von Professor ... in Spalato, *Steiermärkische Zeitschrift, Neue Folge*, Graz, I/1834. Heft I, str. 61—81. Sam je Napoleon potaknuo potkralja Eugena na ovu bitku pismima od 2. i 13. veljače 1811. tražeći da on osigura plovidbu do Krfa. O tome Dinko Foretić, »Vis u međunarodnim zbivanjima na početku XIX stoljeća«, *Mogućnost*, III/1956, 8, str. 619—20.

⁷⁸ [Franz] Petter, »Die Morlaken in Dalmatien«, Von Prof. ... *Illustrirtes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise*, Lloyd. Triest, 1851, str. 50—51; od istog pisca izišao je u istoj knjizi 1852, str. 68—71, članak pod naslovom »Aberglaube der Morlaken in Dalmatien«.

⁷⁹ Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien, Erste Lieferung, Kreis Zara*, Wien, 1841, str. 19. Isti, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857, str. 11, 155.

⁸⁰ Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien, Erste Lieferung Kreis Zara*, Wien, 1841, str. 19.

ili ilirski, po Karadžiću, hercegovačko narječje,⁸¹ a na kraju piše da je Dalmacija napučena Srbima i Hrvatima, ali da među njima nema nikakve razlike.

Što se tiče odnosa i definicije Talijana i Morlaka, tu je Petter mnogo jednostraniji. Za njega su oni koji govore talijanski Talijani i uljuđeni. Morlaci su barbari, necivilizirana djeca prirode. Tu Petter prijanja uz nazore Alberta Fortisa koji je držao da su žitelji obale i žitelji unutrašnjosti dva naroda,⁸² svakako pod dojmom talijanske kulture kojom je pučanstvo obale, a osobito gradova, bilo zadojeno. No, kako već vidjesmo, Petter kao austrijski podanik nije baš bio prijatelj Talijana koji su se bunili 1848, pa se svojim djelima poslije 1848. priklanja »neciviliziranim« Morlacima. Oduševljen simpatijama Hrvata i Srba, pače i Crnogoraca za Josipa Jelačića 1848. on naziva Hrvate, uopće Slavene, »karijatidama monarhije«.⁸³

No da se vratimo njegovu stvaranju. Njegov rad možemo podijeliti u dva razdoblja. Prvo razdoblje dvadesetih godina kad je Petter pisao članke i prikaze putopisnog karaktera. Već krajem dvadesetih godina on sažimlje svoja opažanja i znanje o Dalmaciji izneseno u člancima u prvoj knjizi *Die geographische Skizze von Dalmatien* (Prag, 1833), (koja se pojavila u talijanskom prijevodu kod neseno u člancima u prvoj knjizi *Die geographische Skizze von Dalmazia*). Tu knjigu on proširuje u tri navrata; 1841, 1850.⁸⁴ i 1857, (posthumno izdanje). U tom posljednjem izdanju on je sistematizirao sva svoja znanja o Dalmaciji stečena tijekom 30 godina neumornog istraživanja. Uz djelo Frane Carrare (*La Dalmazia descritta*, Zadar, 1846) ovo je najpotpunije što o Dalmaciji imamo, neophodni priručnik za svakoga tko se namjerava baviti Dalmacijom, bio on agronom, oceanograf, povjesničar, književni povjesničar, pravnik ili što drugo.

Petter je bio pedesetih godina po svoj Njemačkoj priznat kao najbolji poznavalac Dalmacije, mnogo poznatiji od svog suparnika Frane Carrare koji je u Mlecima umro godinu poslije njega, 1854 (a rođen je u Splitu 1812). Kad je umro, Petter je bio član Štajerskog ratarskog društva, Kraljevskog društva u Regensburgu, Društva za Prirodu i Medicinu u Dresdenu i Prirodoslovnog društva Lotos u Pragu. U ono doba postojala su već i druga djela o Dalmaciji, kao npr. djelo Engleza A. A. Patona, *Highlands and Islands of the Adriatic* itd. (London, 1849), zatim djelo Sir Gardnera Wil-

⁸¹ Nav. djelo, str. 19.

⁸² Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia dell'abate ...*, In Venezia, MDCCCLXXIV. Vol. primo, str. 51.

⁸³ Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857, str. 152—159.

⁸⁴ Isp. Franz Petter, *Skizze von Dalmatien, Materialien zu einer Schulgeographie des österreichischen Kaiserstaates*, Wien, 1850.

kinsona, *Dalmatia and Montenegro, with a Journey to Mostar in Herzegowina and Remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, the Uskoks* itd. (London, 1848, 2 vol.), knjiga Heinricha Stieglitza, *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen* (Stuttgart und Tübingen, 1845), J[ohanna] G[eorga] Kohla, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro* (Dresden, 1851. 2 vol.) J. L. Neigebaura, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung* (Leipzig, 1851). Ali sva su ta djela, osim možda djela Neigebaurova, bila putopisi a ne sklađišta znanja i podataka o Dalmaciji kao što su bile Petterove knjige. Sam Petter spominjao je Stieglitzov putopis dosta prezrivo kao *Touristen-Literatur*, a knjige Kohla, Patona, Neigebaura i Wilkinsonsona kao knjige pisaca koji su u Dalmaciji bili samo nekoliko tjeđana a ne 30 godina kao on.⁸⁵

Petterovi nasljedovatelji

Petter je, kako vidjesmo, tvorac pojma enciklopedijski pisana djela o Dalmaciji. Za njim se poveo Adolf Schmidl u priručniku za putnike (*Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bucarest und Constantinopel*, Beč, 1835) a zatim je naprosto prepričao Petterovu knjigu koju je cenzurirao u djelu *Das Königreich Dalmatien* (Stuttgart, 1842). Njegov prvi nasljedovatelj, ili radije suparnik, bio je Frane Carrara. Carrarino djelo nastalo je iz gore izložene sitne i uske želje da čim ljepše prikaže svijetu svoj rodni kraj. Nama je to djelo umnogome draže i bliže, posebno tamo gdje Carrara opisuje Morlake kritički, ali gdje s toliko simpatije piše o njihovoj prirodnoj inteligenciji i obdarenosti.⁸⁶ Za Pettera su Morlaci ipak na kraju lijenčine i pijanice koji troše kad imaju, a gladuju kad sve potroše i zapiju.⁸⁷ Carrara i Petter se u neku ruku odnose među sobom kao Ivan Lovrić i Alberto Fortis,⁸⁸ iako sukob među njima nije očit. Stranci razliku između ova dva djela nisu opažali, a i mi je danas jedva opažamo, jer se radi o stvarima poput one ima li u Dalmaciji zlata ili ne, je li Dalmacija plodna i sl.

⁸⁵ Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857, str. 11.

⁸⁶ Francesco Carrara, *La Dalmazia descritta dal professore dottor ...*, Zara, 1846, str. 133—185.

⁸⁷ Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857, str. 180.

⁸⁸ Ivan Lovrić je pobijao knjigu Alberta Fortisa *Viaggio in Dalmazia*, Mleci, 1774. knjigom *Osservazioni sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Soćivicza a sua eccellenza Maffio Albrizzi gravissimo senatore veneto*, Venezia, 1776.

Domaći svijet bio je zadovoljan ovim jednim izdanjem Carrarine knjige. No mnogim austrijskim činovnicima i profesorima njemačkog jezika, koji su kasnije živjeli u Dalmaciji, Petter je bio uzorom koji su oni nasljeđovali, osobito poslije 1875. kad je Franjo Josip putovao po Dalmaciji. Tako je splitski profesor njemačkog Theodor Schiff⁸⁹ (1831—1882) izdao 1876. jedan opis Dalmacije koji obilno prenosi Petterove podatke. U uvodu stoji da se knjiga izdaje u povodu događaja u Hercegovini 1875.⁹⁰

Drugi jedan profesor njemačkog bio je Emil Schatzmayer, koji je njemački predavao u Zadru. Bio je doktor filozofije, a inače je pisao epigrame pod pseudonimom Jocosus Wehrmut (rođen 1835, godina smrti nije poznata). On je napisao jedan kraći enciklopedijski opis Dalmacije u povodu careva putovanja po Dalmaciji 1875.⁹¹ Prema Schatzmayeru su npr. Dalmatinci Srbohrvati i Morlaci koji govore srpsko-hrvatski, te Talijani koji govore talijanski. Zgraža se što je 1876. otvorena ženska preparandija u Dubrovniku s hrvatskim kao nastavnim jezikom i veli da će roditelji koji ne žele djecu prepustiti morlačkoj kulturi djecu morati sada slati u Beč, Milano i sl. U Dalmaciji, veli, ima puno luđaka koji slobodno šetaju ulicama jer ludnica nema. Luđaka ima jer već djeca piju vino. O političkom životu veli da tzv. »autonomna« ili »ustavna« stranka predstavlja u Dalmaciji suvremenu talijansku kulturu i austrijski liberalizam, dok jezuitsko-klerikalna stranka koja se naziva »slavonskom« ili »narodnom« ima vođe koji se služe rodoljubljem nepismenog puka da postignu svoje privatne ciljeve. Dalmatinska kultura mu je kći »latinsko-grčke« kulture miješane s mletačkom i suvremenom austrijskom kulturom.⁹² Sve su to kratke definicije pune predrasuda, mnogo cjepidlačenja (i grešaka) u opisima i podacima.

Jedan drugi poštanski činovnik u Splitu, Ludwig Klein von Hermannsfeld, izdao je u Splitu u vlastitoj nakladi godine 1882.

⁸⁹ Theodor Schiff je živio 1870. kao umirovljeni poštanski činovnik u Klagenfurtu i bavio se publicistikom. Suradivao je u *Triests Zeitung* i drugim nekim bečkim novinama. Izgleda da je poznavao nekog u Splitu pa mu je 1870. ponuđeno mjesto profesora njemačkog jezika na gimnaziji u Splitu. Natjecao se za to mjesto 4. listopada 1870 (HAZ, *Index Pokr. šk. vijeća u Zadru*, br. 1991, 1870) i dobio mjesto 20. listopada iste godine. Postao je *Maestro supplente dell' I. R. Ginnasio di 8. Cl. in Spalato*, a inače je bio počasni član k. k. Geol. inst. u Beču. Isp. Luigi Maschek, *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1871. Anno I.* Zara, 1871, str. 75. U Splitu se Schiff oženio Barbarom Capogrosso. Ovaj posljednji podatak zahvaljujem splitskom povjesničaru i uglednom dalmatologu Vladi Rismondu

⁹⁰ [Theodor Schiff], *Landeskunde des Königreiches Dalmatien. I Heft. Dalmatien.* Hrsg. von der Redaction der Militär-Zeitung »Vedette«, Wien, 1876.

⁹¹ Emil Dr. Schatzmayer, *Dalmatien, Geographisch-historisch-statistische Beschreibung*, Triest, 1877. (To djelo se istovremeno pojavilo i na talijanskom jeziku.)

⁹² Nav. djelo, str. 13—14.

Streifbilder aus Dalmatien und Betrachtungen über den Charakter und die Sitten der Bewohner. To je još jedan shematski enciklopedijski opis Dalmacije, dan konvencionalno i zastarjelo. Kao da nitko prije njega nije pisao o Dalmaciji!⁹³ Pa ipak, ovaj niz enciklopedijski pisanih djela o Dalmaciji, mada nas ne može zadiviti svojom vrijednošću, ipak upućuje na zaključak da je kod austrijskog čitateljstva njemačkog jezika, dakle u prvom redu u Beču, postojalo jedno prilično zanimanje za našu pokrajinu.

Uz Kleina, posljednji epigon Petterov bio je tršćanski gimnazijski profesor, Franz Swida, također doktor filozofije. On je često putovao po Dalmaciji pa je napisao dvije enciklopedijske knjige: *Das Königreich Dalmatien, Land und Leute, Im Anhang das Insurrections-Gebiet von Vinzenz von Haardt* (Beč, 1882) i u 11. svesku zbirke *Die Länder Oesterreich-Ungarns Friedricha Umlaufa, Das Herzogtum Krain, das Küstenland und das Königreich Dalmatien* (Wien, 1882). Tu je npr. (str. 42—44) opisao Morlake posve kao Petter, opisao ih je kao prirodno inteligentne ali lijene.

Vrijeme enciklopedijskih opisa Dalmacije bilo je već prošlo. Ali ono što je dolazilo trebalo je opet Petterove enciklopedijske opise, a to su bili turisti. Upravo spomenuta djela Franza Swide u stvari su priručnici za turiste. Prvi turistički vodič bit će da je bio onaj kuće Hartleben, Beč-Leipzig, 1883 (*Illustrierter Führer durch Dalmatien*, koji je do 1912. doživio 10 izdanja). On se obilno oslanjao na djela Franza Pettera. No to je jedan posve praktični vodič bez pretenzija. Prvi turistički vodič koji nešto hoće da predstavlja je vodič Reinharda E. Petermanna, *Führer durch Dalmatien* (Beč, 1899). Djela Franza Pettera, a posebno ono iz 1857, glavni su izvor podataka za Petermanna. Osim toga, ovo djelo je jedan posuvremenjeni enciklopedijski opis Dalmacije koji je prilagođen potrebama turizma. Predaleko bi nas odvelo kad bismo se upustili u raščlambu ovih vodiča. U tim bismo se i udaljili od teme i upustili se u povijest hrvatskog turizma. Svi ovi podaci samo nam kažu koliko je za Dalmaciju značajna pojava Franza Pettera. On je prvi svratio svijetu pozornost na Dalmaciju, zapuštenu i zaboravljenu pokrajinu carevine, izradio je poslije 30 godina rada, 1857, najpotpuniji enciklopedijski prikaz Dalmacije koji je do kraja 19. st. ostao najvažnija knjiga o Dalmaciji, a i danas je to knjiga koju ne može zaobići nitko tko znanstveno pristupa Dalmaciji i njenoj prošlosti.

⁹³ O Ludwigu Kleinu našao sam podatak jedino u Luigi Mascheka, *Manuale del Regno di Dalmazia*, str. 55. Međutim, Klein je u Splitu i ostao, a njegovi potomci su stanovali u kući u Matošičevoj ulici u Splitu.

*Kronologijski popis djela Franza Pettera i njemačkih enciklopedijskih djela o Dalmaciji**

* Od Petterovih djela ne navodim njegove čisto botaničarske, stručne članke (koliko znam ima ih samo dva). Od enciklopedijskih djela navodim samo njemačka enciklopedijska djela koja su nastala pod Petterovim utjecajem poslije njega i njegovih djela.

Bibliografske podatke časopisa navodim ovim redom: godište, godina, broj, eventualno nadnevak u okruglim zgradama, stranica. Za časopise koji nisu izašli u Beču navodim i mjesto ispred godišta.

- [Franz Petter], »Spalatro und die Morlaken, Ein Umriss«, *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, III/1818. 69, 70, 71, str. 552—555; 564—565; 572—573. [Ovaj časopis ubuduće nazivam skraćeno *Wiener Zeitschrift*...]
- Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise von Grätz nach Ragusa«, *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, XIV/1823. 105 i 106, 110, 123 und 124, 137, 144 i 145; str. 549—550; 577—578; 648—650; 721—724; 769—771. [Ovaj časopis ubuduće nazivam skraćeno *Archiv*...]
- Franz Petter, »Bemerkungen auf einer Reise nach Ragusa im Frühjahre 1823. Bunt es Allerley aus Ragusa, Statistisches Allerley aus Ragusa«, *Archiv*... XVI/1825. 49, 50 i 60, 62—63, 70, 71—72, 76—77, 79, 80—81, 91; str. 344—345, 403—407, 422—424, 459—461, 469—470, 491—492, 499—500, 513—514, 518—519, 577—579.
- Franz Petter, »Mittheilungen aus Ragusa, I. Fahrt nach Canossa; II. Fahrt nach den Inseln Giuppana und Melada; III. Castelnovo und Cattaro«, *Wiener Zeitschrift*... XI/1826, 12, 13, 14, 15; str. 91—94, 98—101, 105—109, 114—117.
- Franz Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, I. Die Insel Lissa; II. Die Insel Lesina; III. Die Insel Curzola; IV. Die Insel Lagosta«, *Wiener Zeitschrift*... XIV/1829, 35, 36, 37, 38, 39; str. 285—289, 295—298, 301—305, 311—314, 317—322.
- Franz Petter, »Spalato«, *Wiener Zeitschrift*... XIV/1829, 140, 141, 142, 143; str. 1145—1149, 1153—1156, 1161—1164, 1174—1175.
- [Franz] Petter, »Beyträge zur Landeskunde Dalmatiens, Insel Lissa« vom Professor ... in Spalato, *Wiener Zeitschrift*... XVII/1823, 98—99 (16. i 18. kolovoza), str. 785—787, 793—796.
- Franz Petter, *Die geographische Skizze von Dalmatien*, Prag, 1833. [italijanska verzija, *Compendio geografico della Dalmazia*, Zadar, 1834.]
- [Franz] Petter, »Das Seetreffen bei der Insel Lissa in Dalmatien am 13. März 1811.« Vom Prof. ... in Spalato, *Steiermärkische Zeitschrift, Neue Flöge*, Graz. I/1834. Heft I, str. 61—81.
- Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien*, Wien, 1841.
- A[dolf] A. Schmidl, *Das Königreich Dalmatien*, Stuttgart, 1842.
- Franz Petter, *Skizze von Dalmatien, Materialien zu einer Schulgeographie des österreichischen Kaiserstaates*, Wien, 1850.
- [Franz] Petter, »Die Morlaken in Dalmatien«, Von Prof. ... *Illustriertes Familienbuch zur Unterhaltung und Belehrung häuslicher Kreise*, Österreichischer Lloyd, Trst, 1851, str. 50—51.
- Franz Petter, »Aberglaube der Morlaken in Dalmatien«, Vom Prof. ... in Spalato, ista publikacija 1852, str. 68—71.
- Franz Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Wien, 1855; Gotha, 1857.

I. PEDERIN

- Johannes Danilo, *Andeutungen zum Programme seiner allehöchsten kaiserlichen und königlichen Majestät durch Dalmatien*, Zadar, s. a. [1875]
- E. Schatzmayer, *Die Kaiserreise durch Dalmatien in den Monaten April und Mai 1875. Geographisch-historisch-statistische Beschreibung der von S. M. Franz Joseph I. besuchten Städte, Ortschaften, Gemeinden und Inseln Dalmatiens aus authentischen Quellen von*, Zadar, 1875. [Ovo je slobodna preradba prethodno navedene knjige Ivana Danila]
- [Theodor Schiff] *Landeskunde des Königreiches Dalmatien, I. Heft. Dalmatien*, Herausgegeben von der redaction der Militär-Zeitung »Vedette«, Wien, 1876.
- Emil Dr. Schatzmayer, *Dalmatien, Geographisch-historisch-statistische Beschreibung*, Triest, 1877. [Ovo je preradba gore navedenog djela istog pisca koja je istovremeno izašla i na talijanskom jeziku, takoder u Trstu].
- Ludwig Klein von Hermannsfels, *Streifbilder aus Dalmatien und Betrachtungen über den Charakter und die Sitten der Bewohner*, Split, 1882.
- Franz Swida, *Das Königreich Dalmatien, Land und Leute geschildert von Professor Dr. Im Anhang das Insurrections-Gebiet von Vincenz von Haardt*, Wien, 1882.
- Franz Swida, *Die Länder Oesterreich-Ungarns in Wort und Bild*, Herausgegeben von Prof. Dr. Friedrich Umlauf, Fünftes Band. *Das Herzogtum Krain, das Küstenland und das Königreich Dalmatien*. Geschildert von Prof. Dr. Wien, 1882.

I. Pederin: FRANZ PETTER AND THE ENCYCLOPAEDIC BOOKS ON DALMATIA

Summary

Following the Napoleonic wars the Croat province of Dalmatia ruled by the Emperor of Austria was a province ill-famed for its excessive heats. Franz Petter, who was a teacher of German first in Dubrovnik (Raguse) and then in Split was the first man of the post-war period who described Dalmatia as a pleasant country with a healthy, dry climat. He wrote subsequently a number of encyclopaedic descriptions on Dalmatia which still are considered to be the best, which we have from that period.